प्रभोः मानससुत जय श्रीराखाल

प्रलयनन्दी*

भविष्यद्वाणी

पुण्यसलिलाया गङ्गायाः तीरे अवस्थिते दक्षिणेश्वरे श्रीश्रीजगन्मातुः साधनायां निमग्नो भववैद्यः परमहंसदेवः श्रीरामकृष्ण एकदा जगन्मात्रे निवेदितवान्—"मातः! विषयासक्तैः जनैः कथोपकथनेन मम जिह्वा ज्वलितेव अनुभूयते, नूनं त्यागिनां सङ्गलाभः कदा भविता?"। तदा भवतारिण्या आश्वासः प्रदत्तः—"मा भैषीः! शुद्धसत्त्वाः त्यागिनः अचिरादेव आगमिष्यन्ति" इति। तदनुसारं यथाकालं त्यागव्रता युवकाः दक्षिणेश्वरम् आगन्तुम् आरब्धवन्तः। एतेषु अन्तरङ्गेषु युवकेषु परमहंसदेवस्य उच्चकोटिकः शिष्यस्तथा मानसपुत्र आसीत् श्रीयुक्त-राखालचन्द्र-घोषः। एकदा भावसमाधौ निमग्नेन श्रीरामकृष्णेन दृष्टम्—साक्षाद् जगन्माता एकं माणवकं सहसा आनीय तस्य क्रोडे संस्थाप्य निर्दिशति—"अयं तव पुत्रः"। आबाल्याद् ब्रह्मचर्यम् आचरति रामकृष्णे सन्त्रस्ते माता आश्वासितवती—"न संसारिपुत्रः, अपि तु त्यागव्रतो मानसपुत्रः।" इति। ततः परं राखालं दृष्ट्वा परमहंसदेवस्य निश्चयो जातः—सोऽयं भावसमाधौ दृष्टो मानसपुत्र इति।

बाल्यलीला

राखालचन्द्र-घोषः १८६३ क्रैस्ताब्दे जनवरीमासस्य एकविंशे दिवसे तथा १२६९ वङ्गाब्दे माघमासस्य अष्टमे दिवसे, चान्द्रमाघस्य शुक्लद्वितीयायां तिथौ, वसिरहाट्-उपमण्डलान्तर्गते शिकरा-कुलीन-ग्रामे अजायत। तस्य पिता

* शोधच्छात्रः, संस्कृतदर्शनविभागस्य, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्दशैक्षणिकशोधसंस्थानस्य, बेलुडमठस्य।

आनन्दमोहन-घोषः प्रतिपन्नः भूमिपतिः आसीत्। राखालस्य पञ्चमे वयसि तस्य माता कैलासकामिनीदेवी दिवं गता। इतःपरम् आनन्दमोहनेन द्वितीयवारं दारपरिग्रहे कृते राखालो विमातुः हेमाङ्गिन्याः क्रोडे सस्नेहं लालितः पालितश्च।

पित्रा गृहसमीपे प्रतिष्ठापिते विद्यालये राखालस्य यथासमयं विद्याभ्यास आरब्धः। सौम्याकृतिः कोमलप्रकृतिश्च तस्य प्रधानं वैशिष्ट्यम् आसीत्, अतः अचिरादेव स स्वबान्धवानां मध्यमणिः सञ्जातः। मल्लयुद्धे, क्रीडायां च तस्य असाधारणं नैपुण्यम् आसीत्। मध्ये मध्ये ग्रामस्य समीपे स्थितस्य कालीमन्दिरस्य उद्याने स्वहस्तेन श्यामामूर्तिं निर्माय तस्य पूजायां मग्नो भवति स्म। सङ्गीते तस्य अतीव प्रीतिः अवर्तत; मध्ये मध्ये ग्रामस्य निर्जने स्थाने उपविश्य बान्धवैः मिलित्वा श्यामासङ्गीतं गायन् तन्मग्नो भवति स्म। कदाचित् कस्यापि समीपे अज्ञातं श्यामासङ्गीतं शृणोति चेद् अचिरादेव तद् आयत्तीकरोति स्म, एवमेव वैष्णवभिक्षुकाणां मुखाद् मुरलीधरस्य गोपालस्य गीतं शृण्वन् तन्मयो भवति स्म।

साधुसक्तः

द्वादशवर्षे आङ्गलशिक्षार्थं राखालः पित्रा कलिकाताम् आनीतः, तत्रत्ये ट्रेनिं-एकाडेमी–प्रतिष्ठाने च तस्य पाठ आरब्धः। द्वितीयमातामहस्य आलये तस्य वासव्यवस्था प्रकल्पिता। अस्मिन् समये एव नरेन्द्रनाथेन तस्य साक्षात्कारो जातः। तस्य साहचर्यं प्राप्य राखालस्य ब्रह्मसमाज-प्रभृतिषु प्रतिष्ठानेषु गमनागमनम् आरब्धम्। अनेन अध्ययनहानिम् आशङ्क्य पित्रा राखालः कठोरं तिरस्कृतः। तथा कृतेऽपि राखालस्य तथा गमनागमनस्य परिवर्तनं नाजायत। तदवलोकनेन परिजनानाम् अनुरोधेन च पित्रा अष्टादशे वर्षे राखालस्य विवाहः स्थिरीकृतः।

राखालं संसारपथि प्रेरयितुं तस्य विवाहः कारितः, परन्तु जगन्मातुः अन्यैव अभीप्सा अवर्तत। राखालस्य ज्येष्ठः श्यालः मनोमोहनः आसीत् श्रीरामकृष्णस्य

चरणाश्रितः, श्वश्रूमाता अपि रामकृष्णदेवे भक्तिमती आसीत्। अतो विवाहात् परं मनोमोहनेन साकं राखालस्य दक्षिणेश्वरे गमनागमनम् आरब्धम्। राखालस्य प्रथमदर्शने एव परंहंसदेवस्य निश्चयो जातः—अयमेव जगन्मात्रा निर्दिष्टो मे मानससुत इति। राखालोऽपि प्रथमदर्शने रामकृष्णदेवस्य स्वभाविकेन माधुर्येण तं प्रति आकृष्टः। इतःपरं तस्य दक्षिणेश्वरे नित्यं गमनागमनम् आरब्धम्। परमहंसदेवस्य संस्पर्शेन राखालस्य अलौकिकी उपलब्धिः समारब्धा; बालकभावे निमग्नेन तेन कदाचित् श्रीरामकृष्णस्य क्रोडे उपविष्टम्, कदाचित् तस्य हस्तात् परमानन्देन सर्पिरादि भुक्तम्, कदाचित् तस्य स्कन्धम् आरुह्य क्रीडितम्। एकदा राखालस्य विषये परमहंसेन सूचितम्—"राखालः साकारभावस्य आधारः, नरेनः (नरेन्द्रनाथः) निराकारभावस्य" इति।

एतादृशीम् अलौकिकीं लीलां सन्दृश्य पिता आनन्दमोहनः राखालस्य अध्ययनहानिं तथा संसारवैराग्यभावम् आशङ्कितवान्। तस्य पुत्रः साधुसङ्गेन कदाचित् सन्न्यासी स्याद् इत्यादि आशङ्क्य एकदा स दक्षिणेश्वरात् प्रत्यागतं राखालम् एकस्मिन् प्रकोष्ठे अवरुद्धवान्। परन्तु निर्झरस्रोत इव राखालस्य भावप्रवाहः अवरोद्धुम् अशक्यः आसीत्, अतः अवकाशं दृष्ट्वा राखालः पुनरपि दक्षिणेश्वरे समुपस्थितः। इतःपरं तं प्रत्यानेतुं पुनरपि दक्षिणेश्वरं प्रस्थितः तस्य पिता परमहंसस्य सकाशाद् राखालस्य गुणसमूहं श्रुत्वा अन्ततो निरस्तः; मातृहीनस्य राखालस्य बाल्यकालीनाम् अवस्थाञ्च संस्मृत्य तं प्रति कोमलतां प्राकटयत्। दक्षिणेश्वरे पुत्रस्य उत्फुल्लवदनं सोल्लासप्रवृत्तिञ्च अवलोक्य तत्रैव तस्य अवस्थितिम् अनुमोदितवान्। अतःपरं राखालो बहुशः गृहं गतः, तस्य पत्नी विश्वेश्वरी अपि सकृद् दक्षिणेश्वरं समागता किन्तु तस्य दैवभावनिमग्नता तदवस्थैव संस्थिता। परमहंसदेवोऽपि राखालपत्नीं परीक्ष्य तस्यां देवीशक्तिञ्च आविष्कृत्य निरचिनोत्—"राखालस्य ईश्वरभक्तेः हानिः न सम्भविता इति।"

मानसपुत्रः

भगवान् श्रीरामकृष्णः अजानाद् यद् राखालः साक्षाद् व्रजस्य गोपालः, अतो गोपाल इति नाम्नैव तं सम्बोधयति स्म। राखाले पुत्रस्नेहम् आपन्नः परमहंसदेवः तं पुत्रवदेव परिपालयति स्म; पुत्रमिव आद्रियत अशासयच्च। माता यथा अपरेण पुत्रस्य शासनं न सहते तथा रामकृष्णदेवः अपरेण राखालस्य शासनं नासहत। तुल्यरीत्या, पुत्रो यथा मात्रा अन्यस्य आदरं न सहते तथा राखालोऽपि परमहंसदेवस्य अन्येषु भक्तेषु स्नेहं न सहते स्म।

अस्मिन् समये हठाद् राखालस्य अनारोग्ये जाते स्वास्थ्योन्नतये स बलरामवसुना सह वृन्दावनं वव्राज। श्रीकृष्णस्य लीलाभूमौ तेन विशेष आनन्दः अनुभूतः, शरीरमपि स्वस्थं जातम्। ततो मासत्रयात्मके काले व्यतीते स्वस्थो राखालः पुनः दक्षिणेश्वरं प्रत्यागत्य प्रभोः सेवायां निमग्नो जातः। परन्तु मध्ये मध्ये रोगाक्रान्तत्वात् तस्य शरीरं पुनरपि रुग्णं जातम्। तद्विषयं विचिन्त्य परमहंसदेवस्य उद्वेगः स्यादिति आशङ्क्य राखालः स्वगृहं प्रस्थितः। संसारभोगः अवशिष्ट इति विज्ञाय रामकृष्णदेवः अनिच्छन्नपि राखालस्य स्वगृहावस्थानम् अनुमोदितवान्। इत्थं किञ्चित्कालं स्वगृहे न्युष्य आरोग्यं च संलभ्य राखालः पुनरपि दक्षिणेश्वरं समागत्य तत्र वासम् आरब्धवान्।

वैराग्यापन्नः

इतःपरं श्रीरामकृष्णस्य गलरोगे वर्धिते स काशीपुरस्थम् उद्यानगृहम् आनीतः, तत्र अन्यैः युवभक्तैः साकं राखालोऽपि गुरुसेवायाम् आत्मानं नियुक्तवान्। गुरुसेवया राखालस्य सांसारिकी चिन्ता क्रमशः अपगता। अस्मिन् समये राखालस्य एकः पुत्रसन्तानः सञ्जातः, परन्तु सन्देशोऽयं संसारमायातः सर्वतोभावेन विनिर्मुक्तस्य राखालस्य चेतसि कमपि विकारं नाजनयत्। लीलावसानस्य समीपवर्तिनि काले रामकृष्णदेवः रामकृष्णसङ्घस्य स्थापनविषये नरेन्द्रनाथं विविधानि तत्त्वानि उपदिष्टवान्। तदवसरे तेन विज्ञापितम्—

“राखालो राजबुद्धिः, स एकाकी एव सम्पूर्णमेकं राज्यं परिचालयितुं समर्थ इति”। तद्विषयं संस्मृत्य नरेन्द्रः राखालं ‘राजा’ इति नाम्ना अभिहितवान्। अनन्तरं रामकृष्णसङ्घे राखालः ‘महाराज’ इति नाम्नैव प्रसिद्धिम् अलभत।

श्रीरामकृष्णेन लीलासंवरणे कृते महाराजस्य हृदयं श्रीरामकृष्णस्मृत्या अननुवर्णनीयव्यथया च भाराक्रान्तं सञ्जातम्। काशीपुरस्थम् उद्यानगृहं त्यक्त्वा बलरामवसोः गृहम् आगत्य तत्रैव स वासम् आरब्धवान्। क्रमशो वराहनगरे मठे संस्थापिते अन्यैः गुरुभ्रातृभिः साकं महाराजोऽपि तत्र सन्न्यासिजीवनम् आरब्धवान्। आँटपुराभिधे ग्रामे गुरुभ्रातुः वावुरामस्य गृहप्राङ्गणे सर्वैः गुरुभ्रातृभिः सन्न्यासग्रहणं कृतम्, तत्र महाराजस्य ‘ब्रह्मानन्द’ इति सन्न्यासनाम अभूत्। अस्मिन् समये वराहनगरस्थे मठे वासकाले महाराजस्य पिता आनन्दमोहनः मध्ये मध्ये आगत्य तं गृहं नेतुम् अचेष्टत। चरमवैराग्यम् आपन्नो महारजस्तदा गुरूपदेशम् संस्मृत्य कठोरतां परित्यज्य पितरं कोमलवचनेन सन्तोष्य तं गृहं प्रेषयति स्म। तस्मिन् काले महाराजेन मायिकसम्बन्धो यथार्थत एव परित्यक्त आसीत्। अतः तस्मिन् समये पत्न्याः दशवर्षीयस्य पुत्रस्य च वियोगेऽपि स सुमेरुवद् अचल आसीत्।

साधनासक्तः

अतःपरं मठस्य विविधेषु कार्येषु महाराजो निमग्नो जातः। परन्तु तथा अवस्थाने साधनमार्गात् चित्तं विक्षिप्तं स्यात् किञ्च सन्न्यासिभिः निभृते साधनम् आचरणीयम् इत्यादि विचिन्त्य महाराजः तीर्थभ्रमणाय व्यग्रः सञ्जातः। तदा गुरुभ्रातुः नरेन्द्रनाथस्य अनुमतिं स्वीकृत्य स श्रीश्रीमात्रा सह नीलाचलं प्रस्थितः। तत्र बलरामवसोः गृहे मातुः वासव्यवस्थां प्रकल्प्य अपरैः साकं महाराजः भीक्षाटनम् आरब्धवान्, जगन्नाथदर्शनेन ध्यानजपादिना च कालयापनं कृतवान्। परन्तु क्रमशो महाराजस्य शरीरे रुग्णे जाते तदवस्थायां स्वेच्छानुसारम् आहारादिना तपो न सम्भवतीति विचिन्त्य महाराजः पुनरपि वराहनगरमठं

प्रत्यागतः। महाराजस्य निभृते साधनाया आकाङ्क्षा अनिवृत्ता सती अन्तःसलिला फल्गुनदीव प्रवहमाणा अवर्तत।

अतःपरं १८८९ क्रैस्ताब्दे सुबोधानन्दस्य साहचर्यम् आदाय महाराजः उत्तराखण्डाभिमुखीं यात्राम् आरब्धवान्। वैद्यनाथस्य दर्शनं कृत्वा वारणसीं प्राप्य तत्र कानिचन दिनानि महाराजेन ध्यानजपाद्याचरणेन व्यतीतानि। ततो नर्मदानदीतीरम् उपेत्य तीर्थदर्शनं च कृत्वा श्रीद्वारकाधाम प्रति प्रस्थितः। तत्र समुद्रे पुण्यस्नानं सम्पाद्य सुदामापुरी-जुनागड-प्रभृतीनि स्थानानि भ्रमित्वा अहमदावादनगरं प्राप्तः। तदनु राजपूतनास्थानि तीर्थानि परिदृश्य पुष्करतीर्थम् उपस्थितः। तत्र शरीरे रुग्णे जाते अजमेरस्थे स्वास्थ्यालये कानिचन दिनानि विश्रम्य उत्तराखण्डगमने सुबोधानन्दम् अनुमत्य स्वयं वृन्दावनं समुपस्थितः। तत्र बहूनि दिनानि महाराजेन भिक्षाटनेन साधनया च व्यतीतानि। तीर्थभ्रमणकाले बहवो जनाः संस्पर्शे आगताः, महाराजस्य वचनमाधुर्येण च अभिभूताः। इतःपरं हरिद्वारं गत्वा तीर्थानि भ्रमित्वा अन्यैः गुरुभ्रातृभिः सह विविधानि तीर्थस्थलानि परिदृश्य तुरीयानन्देन सह महाराजः पुनरपि वृन्दावनं समागतः। तत्र कतिचन दिनानि व्यतीत्य मठस्य परिचालने साहाय्यार्थं च महाराजः कलिकातां प्रत्यागतः।

सङ्घाध्यक्षः

अपरतः पाश्चात्त्यभूमौ लब्धयशाः स्वामिविवेकानन्दः तदा भारतं समागतः। तस्मिन्नवसरे सर्वैः गुरुभ्रातृभिः आलोचनं कृत्वा १८९७ क्रैस्ताब्दे मे-मासस्य प्रथमे दिवसे रामकृष्ण-मिशन् प्रतिष्ठापितम्। संस्थायाः कलिकाताकेन्द्रस्य कार्यभारः महाराजाय प्रदत्तः। इतःपरं मठस्य विविधानि कार्याणि महाराजस्य तत्त्वावधाने सम्पन्नानि। १९०१ क्रैस्ताब्दे स्वामिविवेकानन्देन मठस्य सम्पूर्णः कार्यभारः गुरुभ्रातृषु समर्पितः, 'राखालः राजबुद्धिः' इति गुरुवचनं च संस्मृत्य महाराजः प्रतिष्ठानस्य सभापतिरूपेण निर्वाचितः।

शैशवकालादेव स्वामिविवेकानन्देन सह महाराजस्य सख्यम् आसीत्।

अतस्तयोः प्रायशः हास्यकलहादि अदृश्यत। सभापतिः भूत्वापि महाराजः सर्वाण्यपि कार्याणि स्वामिविवेकानन्दं संसूच्यैव निर्वर्तयति स्म। स्वामिचरणा अपि कदाचित् कोपवशात् महाराजं भर्त्सयित्वा पुनः तं क्षमां याचन्ते स्म। इत्थम् अनयोः अलौकिकः प्रमेभावः अन्यान् अपि साधुब्रह्मचारिणः मोदयति स्म। परन्तु इदं सौहार्दम् स्वल्पेषु दिनेषु समाप्तम्—स्वामिचरणा महासमाधौ लीनाः। तदा बलराममन्दिरे निवसन् महाराजः संवादं प्राप्य अचिरादेव मठम् आयातः। स्वामिचरणानां निश्चलं शरीरं दृष्ट्वा तेषां वक्षस्थले पतित्वा महाराजो रोदनम् अकरोत्। बाष्पोद्गमाद् गद्गदकण्ठया गिरा अन्वशोचयत् च—“यथा पुरतो विद्यमान एकः सम्पूर्णो हिमालयः सहसा अदृश्यो जातः” इति।

कर्मनिष्ठः

स्वामिविवकानन्दे रामकृष्णलोकं गते महाराजेन अनुभूतं—मठसञ्चालनं कियद् दुष्करमिति। तथापि गुरून् स्मृत्वा निपुणतया सर्वाणि कार्याणि समपादयत्। तस्य प्रधानं कार्यम् आसीत् मठस्य प्रतिकेन्द्रं गत्वा परमहंसदेवस्य भावप्रचारः तथा भक्तान् सङ्गृह्य तत्तत्केन्द्राणां सुप्रतिष्ठापनम्। महाराज आसीत् साक्षाद् नारायणः, यद्यद् वस्तु तेन संस्पृष्टं तत्तद् वस्तु अचिरादेव सम्पूर्णताम् प्राप्नोत्। सम्पूर्णे भारते—विशेषतः दक्षिणभारते तथा उत्तरभारते बहुषु स्थलेषु तेन नैकशो रामकृष्ण-मिशन्-केन्द्राणि संस्थापितानि। एतेषां स्थायित्वं निश्चित्य नूतनानां केन्द्राणां संस्थापनाय महाराजः हरिद्वार-प्रयाग-काशी-वृन्दावनादीनि विभिन्नानि स्थानानि गत्वा भक्तान् आदाय च बहूनि केन्द्राणि प्रतिष्ठापितवान्। यत्र यत्र महाराजस्य अवस्थितिः आसीत्, तत्र तत्र ध्यान-जपाद्यनुष्ठानैः नित्यम् आनन्दस्रोतः प्रवहति स्म। सभापतेः आसने अधिष्ठितस्य महाराजस्य मठस्य सर्वेष्वपि विषयेषु तीक्ष्णा दृष्टिः आसीत्। साधनरतानां साधूनां ब्रह्मचारिणां च स्वास्थ्यसंरक्षणे स सततं यत्नशीलः अदृश्यत।

श्रीरामकृष्णवत् श्रीश्रीमातुः अपि महाराजे अतिशयः पुत्रस्नेह आसीत्।

अत एव मठकार्येषु निरतस्य महाराजस्य मध्ये मध्ये स्वास्थ्यहानेः संवादं श्रुत्वा सा व्याकुलीभवति स्म। एकदा श्रीश्रीरामकृष्णस्य जन्मोत्सवम् उपलक्ष्य मठप्राङ्गणे आन्दुल-कालीकीर्तन-समित्या गीतम् अनुष्ठीयमानम् आसीत्। भावसमाधौ निमग्नः महाराजः सहसैव प्राङ्गणं समागत्य नृत्यम् आरब्धवान्। दीर्घक्षणे निवृत्तेऽपि महाराजस्य समाधिर्न भग्नः। तदा द्वितले स्थिता व्याकुला माता नीचैः आगत्य सस्नेहं महाराजम् आहूय तं साधारणभूमौ अवतारितवती। महाराजस्यापि मातरि परा भक्तिः आसीत्। अतो मात्रा लीलासंवरणे कृते महाराजः अबोधशिशुरिव दशदिनानि नग्नपदाभ्यां स्थित्वा हविष्यान्नं गृहीतवान्।

महासमाधिः

सर्वदा भक्तैः समाविष्टस्यापि महाराजस्य मनः सर्वदा ब्रह्मानन्दलोके विचरति स्म। श्रीरामकृष्ण एकदा सूचितवान्—"राखालेन स्वस्वरूपे अवगते सति तस्य स्थूलशरीरं न स्थास्यति" इति। अतः शरीरे क्रमशो भग्नेऽपि महाराजः तद्विषये सततम् उदासीन आसीत्। १९२२ क्रैस्ताब्दे मार्च्-मासस्य चतुर्विंशे दिवसे महाराजः विसूचिकारोगेण आक्रान्तो जातः। रोगस्य चिकित्साकाले एव शरीरे बहुमुत्ररोगस्य लक्षणम् अदृश्यत। एप्रिल्-मासस्य अष्टमे दिवसे रात्रिकाले महाराजस्य अपूर्वं दर्शनम् अभवत्। अन्यत्र अवस्थितेभ्यो भक्तेभ्य आशीर्वादं प्रदाय तत्रोपस्थितेभ्यः साधुब्रह्मचारिभ्यः अभयं दत्तवान्—"मा भैष्ट; ब्रह्म सत्यम्, जगद् मिथ्या" इति। ततो गभीरध्याने निमग्नः महाराजः व्रजगोपालस्य दिव्यं रूपं दृष्टवान्। अनया रीत्या परवर्त्यपि दिवसो व्यतीतः। तत एप्रिल्-मासस्य दशमे दिवसे सोमवासरे रात्रौ पादोन-नववादने श्रीरामकृष्णस्य मानसपुत्रः राखालः नित्यलीलां प्रविष्टः। मङ्गलवासरे महाराजस्य पूतो देहो वेलुडमठम् आनीय पुष्पचन्दनधूपादिभिः पवित्रे होमाग्नौ आहूतः।